

Janusz Spyra,
Dawne dzieje Izraela w regionie częstochowskim

Region częstochowski¹, o niezbyt jasno określonych granicach i tradycjach, kształtować się zaczął stosunkowo późno, nazwa weszła w użycie dopiero w okresie międzywojennym. Jego centrum stanowi Częstochowa, która w czasie „długiego XX stulecia” rozwinęła się do pozycji dużego ośrodka miejskiego (przed I wojną światową liczącego ok. 80 tysięcy mieszkańców) i jednego z największych ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego². Obecnie region częstochowski, który przez ćwierćwiecze funkcjonował jako niezależne województwo częstochowskie, stanowi północną część obecnego województwa śląskiego (powiaty myszkowski, częstochowski i kłobucki). Jednak w czasach I Rzeczypospolitej większa jego część wchodziła do powiatu lelowskiego należącego do województwa krakowskiego, północno-zachodnia część (starostwo krzepickie, z miastami Krzepice i Kłobuck) do ziemi wieluńskiej, Koniecpol do województwa sieradzkiego. Nic dziwnego, że właśnie Lelów stanowił w tym czasie centrum administracyjnym regionu, i tutaj najwcześniej rozwinęło się osadnictwo żydowskie.

1. W średniowieczu przez region przebiegały ważne szlaki handlowe, jednak dowodów na obecność Żydów na tym terenie brakuje³, choć zapewne wielu przemieszczało się po nich w celach handlowych. Osiedlać na stałe zaczęli się najpierw w Lelowie, pełniącym funkcje ośrodka powiatu. Przed pożarem miasta w 1547 r. mieszkało tu kilkanaście żydowskich rodzin, pierwsze być może osiadły tutaj być może jeszcze w końcu XV wieku. Później ich liczba wzrosła do kilkudziesięciu, po kolejnym pożarze zostało jedynie

¹ Niniejszy artykuł stanowi skróconą wersję i poprawioną wersję tekstu, który pt. *Żydzi na ziemi częstochowskiej* ukazał się w 2016 roku w Elektronicznej Encyklopedii Województwa Śląskiego zob.

http://ibrbs.pl/mediawiki/index.php/%C5%BBBydzi_na_ziemi_cz%C4%99stochowskiej

² Ostatnia monografia dziejów miasta *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 1-3, red. Marceli Antoniewicz i in., Częstochowa 2002-2006, gdzie dalsza literatura. Zob. też Marceli Antoniewicz, *Struktury administracyjne na ziemiach zespolonych w województwie częstochowskim [od X wieku do 1975 roku]*, w: 20 lat województwa częstochowskiego, Częstochowa 1995, s. 5-23.

³ W spisie z 1507 r. brak gmin z interesującego nas terenu (Maurycy Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, BŻIH 1974, nr 3, s. 11-15). Por. Zenon Guldon, Jacek Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku*, „Czasy Nowożytne” 21, 2008, s. 149-191, zwłaszcza s. 160.

sześciu w 1564 r., płacili na rzecz króla jednego złotego od każdego zajmowanego domu oraz pewną ilość korzeni, w momencie uboju zwierząt⁴.

Także w następnym stuleciu Lelów był znaczącym ośrodkiem osadnictwa żydowskiego, a miejscowi Żydzi utrzymywali się głównie z handlu. Od końca XVI wieku rocznie regularnie pięciu – sześciu dostarczało do Krakowa w drobnych partiach wosk, miód, skóry, pierze, ale także glejte i kosy, z powrotem przywożąc m.in. szkło⁵. Stanowili zorganizowaną gminę żydowską z cmentarzem, synagogą i rabinem, która z okazji koronacji Henryka Walezego i Stefana Batorego zapłaciła do królewskiego skarbcza 8 zł.⁶. Sytuację prawną Żydów w Lelowie uregulował przywilej nadany przez starostę lełowskiego i chęcińskiego Stanisława Branickiego w 1612 r., który zrównywał ich z prawami z innymi mieszkańcami, gwarantując swobodę handlu i wyszynku⁷. Przywilej zatwierdził Władysław IV w 1633 r., który m.in. potwierdził Żydom prawo do użytkowania synagogi i cmentarza. Król potwierdził go jeszcze raz w 1646 r., a później kolejni władcy Polski (w latach 1649, 1669, 1695 i 1766)⁸. Mimo tego stale zdarzały się konflikty z mieszczanami. Największy miał miejsce w latach 1651-1652, a Żydów oskarżano m.in. o zatrudnianie chrześcijańskiej służby, wykupywanie chrześcijańskich nieruchomości oraz unikanie miejskich obciążeń, choć wpływy od nich stanowiły niemały procent dochodów zarówno miasta jak i starosty (w 1718 r. Żydzi zapłacili podatki w wysokości 741 zł, a w latach 1733-1737 – 1050 zł.). Ostatecznie w 1778 r. miasto zawarło z gminą żydowską ugodę, w której ograniczono liczbę domów posiadanych przez Żydów do 20, z pewnymi ograniczeniami dopuszczono ich do zajmowania się handlem i arendowaniem. W zamian musieli ponosić ciężary miejskie na równi z mieszczanami⁹.

⁴ F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 25; *Lustracja województwa krakowskiego 1564*, cz. 2, wyd. J. Małecki, Warszawa 1964, s. 43 („Przed pogorzeniem było ich kilkadziesiąt, a teraz ich jeno 6”).

⁵ *Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593-1683*, oprac. Jan M. Małecki, Kraków 1995, s. 60 i nast. (wg indeksu).

⁶ Przemysław Zarubin, *Żydzi lełowscy w dobie staropolskiej*, w: *Żydzi lełowscy. Obecność i ślady*, red. Michał Galas i Mirosław Skrzypczyk, Kraków 2006, 13-25.

⁷ Jakub Goldberg, *Jewish Privileges in the Polish commonwealth. Charters of rights granted to Jewish communities in Poland-Lithuania in the sixteenth to eighteenth centuries. Critical edition of original Latin, Polish and German documents with English introductions and notes*, vol. 1, Jerusalem 1985, s. 146.

⁸ M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697 – 1795)*, T. II: Rządy Stanisława Augusta (1764 - 1795). Cz. 1, 1764 – 1779, Wrocław etc, 1984, poz. 34.

⁹ M. Horn, *Regesty*, T. II/1 poz. 122, 299. P. Zarubin, *Żydzi lełowscy*, s. 16-20.

2. W XVI-XVII wieku, wraz z rozwojem gospodarki folwarcznej coraz chętniej osiedlała Żydów w swoich dobrach szlachta, oddając im w najem (arendę) zbyte płodów rolnych oraz produkcję i sprzedaż alkoholu. W niektórych prywatnych miasteczkach szlacheckich notowane są odtąd większe grupy wyznawców judaizmu, inni działali czasowo w poszczególnych miejscowościach jako arendarze feudalnych panów. W Koniecpolu pierwsi Żydzi pojawili się na początku XVII w., gdy ówczesny właściciel, hetman Stanisław Koniecpolski chcąc przyśpieszyć rozwój miastanadał im przywilej pozwalający działać w mieście. W 1675 r. żydowscy kupcy z Koniecpola obecni byli na targach lipskich, w tym czasie gmina żydowska posiadała synagogę, budynek kahałny oraz cmentarz¹⁰. W Janowie, lokowanym w 1696 r. z inicjatywy Jana Stanisława Koniecpolskiego, Żydzi mieszkali zapewne od samego początku istnienia miasta. Wcześniejsze było osadnictwo żydowskie w Żarkach, gdzie w 1676 r. naliczono 5 żydowskich podatników¹¹, a w 1741 r. już 113 dorosłych Żydów. Zobowiązani byli płacić rocznie na rzecz kościoła parafialnego 150 zł., mieli jednak swoją synagogę, w XVIII w. zbudowano drugi dom modlitwy, jednocześnie cheder. Nawet w Mstowie w 1697 r. istniała synagoga. Żydzi w Krzepicach wzmiankowani są już w 1633 r., ale długo było ich niewielu, w 1720 r. cztery rodziny. W 1765 r. ich liczba wzrosła do 116 osób. Powstała wówczas położona poza murami miejskimi dzielnica żydowska, którą nazywano Nowym Miastem Krzepice. Już w 1730 r. miejscowi wynawcy judaizmu przystąpili do budowy synagogi, choć zgodę na to uzyskali dopiero po 1749 r.¹².

Żydzi w Krzepisach podlegali kahałowi w Działoszynie, natomiast funkcje kahału powiatowemu, sprawującego nadzór nad wspólnotami w Janowie, Szczekocinach, Żarkach oraz Nakle i Pilicy pełniła w pierwszej połowie XVIII w. gmina w Lelowie¹³. Jednak po zniszczeniach wojennych z połowy XVII wieku liczba Żydów w samym Lelowie uległa zmniejszeniu, w 1676 r. pogłównie zapłaciło jedynie 18 osób. Później ich liczba wzrosła, ale utracili rolę pośredników w handlu z Krakowem.

Nie tylko feudalni panowie, ale także niektóre z licznych na tym terenie instytucji kościelnych zezwalały Żydom osiedlać się na swoim terytorium ze względu na spodziewane korzyści ekonomiczne. Inne tego zabraniały, czasami aż do połowy XIX w. Tak było m.in. w Kozięłowach, własności biskupów krakowskich, w Kłobucku należącym do zakonu paulinów oraz w Nowej

¹⁰ O Żydach w Koniecpolu artykuł Adriana Musiała w niniejszej publikacji.

¹¹ Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVIII wieku*, w: *Żydzi w Małopolsce*, s. 93.

¹² Stanisław Muznerowski, *Krzepice w przeszłości*, Włocławek 1914, s. 58-59.

¹³ P. Zarubin, *Żydzi lelowscy*, s. 15 (za *Encyclopaedia Judaica*, vol. 10, Jerusaleń 1978, s. 100).

Częstochowie, utworzonej przez Ojców Paulinów z jurydyki pod Jasną Górą¹⁴. Także mieszczenie w Starej Częstochowie starali się nie dopuścić do osiedlania Żydów w mieście, powołując się na wyjątkowy status miasta pod Jasną Górą oraz przywilej *De tolerandis Judaeis*, którego w rzeczywistości nie posiadali. Dopiero w 1706 r. zezwolono Żydowi Mojżeszowi na stały pobyt w zamian za pieniądze pożyczone na odbudowę miasta po katastrofach z początku stulecia. W 1747 r. mieszkało w mieście pod Jasną Górą 30 Żydów, dzierżawiąc karczmy i browary miejskie oraz w okolicznych pańskich jurydykach¹⁵.

3. Okres panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego to m.in. próby reformowania Rzeczypospolitej, co objęło także ludność żydowską. Sejm w 1764 r. pozbawił gminy żydowskie kompetencji sądowniczych i administracyjno-skarbowych, zarządzono też przeprowadzenie dokładnego spisu Żydów dla celów podatkowych. Z zachowanego spisu wiemy, że na początku 1765 r. „synagoga” w Koniecpolu, leżącym w województwie sieradzkim, liczyła 733 wyznawców judaizmu, natomiast w powiecie lelowskim działało sześć kahałów (w Lelowie, Janowie, Żarkach oraz w Nakle, Pilicy i Szczekocinach)¹⁶. Najstarszy kahał lelowski liczył 544 wyznawców judaizmu, czego 231 mieszkało w Lelowie, a 105 w Kromołowie, który stanowił przykahalek. Kahał w Janowie liczył 683 osób w 45 miejscowościach, w Janowie mieszkało 285 Żydów, w Częstochowie 73. Najliczniejszy był kahał w Żarkach liczący 1011 Żydów w 14 miejscowościach, w większości w siedzibie gminy (814). Kahał w Nakle liczył 105 Żydów, w Pilicy 696, a w Szczekocinach 582¹⁷. Ogółem kilka tysięcy osób¹⁸. Zdecydowana większość Żydów mieszkała w miastach – siedzibach gmin¹⁹.

W następnych dekadach sytuacja Żydów w Polsce nie uległa poprawie, co skutkowało m.in. rosnącym zadłużeniem gmin oraz stagnacją demograficzną.

¹⁴ Maurycy Horn, *Regesty*, T. II/2 (1780-1794), poz. 46.

¹⁵ *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*. T. 1, Częstochowa 2002, s. 380. Na temat Żydów w Kłobucku artykuł Olgi Gregorczyk w niniejszej publikacji.

¹⁶ Aleksander Czuczyński, *Spis Żydów Województwa Krakowskiego z roku 1765*, Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, 8, 1898, s. 408-427. Bardziej ogólnie Józef Kleczyński, Franciszek Kłuczycki, *Liczba głów żydowskich w Koronie z Taryf roku 1765*, tamże, s. 388-407, zwłaszcza s. 393. Por. Shaul Stampfer, *The 1764 Census of Polish Jewry*, „Bar-Ilan” 24-25 (1989), s. 62, 67-70.

¹⁷ Dane liczbowe dla poszczególnych miejscowości nie całkiem dokładne, dzieci do 1 roku podawano dla całego kahału. Spis nie ujmuje ok. 10% osób.

¹⁸ Zbiorcze sumariusze (A. Czuczyński, *Spis Żydów*, s. 411; S. Stampfer, *The 1764 Census*, s. 72) podają dla sześciu kahałów powiatu lelowskiego 3415 Żydów, z czego 3208 dorosłych oraz 207 dzieci do jednego roku.

¹⁹ W Krzepicach żyło 116 Żydów, w Koniecpolu 394 (110 rodzin), które posiadały 69 prywatnych domów. Nieco inne liczby dla 1765 r. podaje Z. Guldon, *Ludność żydowska*, s. 138: Lelów 215; Żarki 767.

Spis z 1791 r., niestety niekompletny²⁰, pokazuje na interesującym nas terenie tylko 1605 wyznawców judaizmu, rozmieszczonych dość równomiernie w skali całego regionu. Najwięcej Żydów mieszkało w Żarkach (348), Lelowie (192), Krzepicach (101) oraz Częstochowie (100). W tradycyjnych miejscach zwartego osadnictwa Żydzi byli też posiadaczami znaczącej części nieruchomości²¹. Reszta żyła w rozproszeniu, znajdując środki do życia w kilkudziesięciu miejscowościach jako arendarze albo najemcy browarów, a więc z produkcji i sprzedaży alkoholu dla dobra szlacheckich właścicieli albo instytucji kościelnych. Gminy żydowskie z rabinami działały, oprócz Lelowa, w Janowie²², Potoku (gdzie wspomniany jest rabin, kantor i starsi kahalni) oraz w Koniecpolu. W innych działali podrabini jak np. w Krzepicach. Wyznawcy judaizmu utrzymywali mniejsze lub większe synagogi albo domy modlitwy oraz cmentarze, starając się spełniać wymogi religii mojżeszowej. Już w drugiej połowie XVIII w. dotarły tu wpływy chasydyzmu, w Lelowie osiadł Dawid Bidermann (1746–1814), uczeń Elimelecha z Leżajska. Wokół Bidermanna skupiło się znaczące środowisko chasydzkie, a on sam zapoczątkował dynastię cadyków lelowskich. Po śmierci Bidermana jego następcą został syn Mosze (1776/77-1851), który w 1850 r. wyjechał do Jerozolimy. Jego potomkowie kontynuowali tradycje dworu Lelowerów w Izraelu, a później także w USA.²³ W latach 1760-1773 w twierdzy na Jasnej Górze więziony był Jakub Frank, przywódca żydowskiej sekty mesjanistycznej powstałej na Podolu. Kontaktowali się z nim jego zwolennicy, z których część osiadła na dłużej w okolicznych miejscowościach²⁴.

3. W 1793 r. zachodnia część regionu, m.in. Częstochowa, przypadła Prusom, jako tzw. Prusy Południowe. Z części powiatu lelowskiego utworzono nowy, częstochowski, wchodzący w skład departamentu kaliskiego. Prusacy stosowali zróżnicowaną politykę wobec żydowskich poddanych, uznając za tzw. protegowanych (tolerowanych) Żydów tych, którzy przynosili ekonomiczne korzyści państwu, znali język urzędowy i nie wyróżniali się żydowskim ubiorem. Pozostałych planowano usunąć, co stało się niemożliwe po aneksji

²⁰ Spis nie ujmuje Koniecpola, choć na s. 522 mowa, że Lewek Rabinowicz poszedł do Koniecpola na rabiną); większość danych pochodzi z lutego i marca 1791 r. (Kamila Follprecht, *Ludność żydowska województwa krakowskiego w czasie Sejmu Czteroletniego. Spisy z powiatów krakowskiego, ksiąskiego, lelowskiego i proszowskiego z lat 1790-1792 (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie)*, Kraków 2008, s. 61 i nast.

²¹ W 1787 r. Żydzi posiadali w Lelowie 29 domów na 129; w Żarkach 76 na 347.

²² W 1789 r. w Janowie żyło 70 Żydów, stanowiąc 25% ogółu mieszkańców.

²³ Natomiast grób Dawida Bidermana w Lelowie stał się miejscem pielgrzymek chasydów z całej Polski. Por. M. Wodziński, *Groby cadyków w Polsce. O chasydzkiej literaturze nagrobnej i jej kontekstach*, Wrocław 1998, s. 16-18, 202-203.

²⁴ Aleksander Kraushar, *Frank i frankiści polscy, 1726-1816. Monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych*, Kraków 1895, s. 223-239, 249, 282-298.

dalszych części ziem polskich w 1795 r. wraz z dużą liczbą wyznawców judaizmu. Ograniczano więc napływ Żydów z zewnątrz, poddano ich nadzorowi władz państwowych, ograniczono samorząd gmin żydowskich. Zasady te zapisano w Statucie Generalnym dla Żydów (General-Judenreglement) z 17 kwietnia 1797 r. Zasada przydatności dla państwa oznaczała zwalczanie drobnego handlu, trudnego do opodatkowania, ale też zniesienie części zakazów dotyczących Żydów. Pod pewnymi warunkami Żydzi mogli zajmować się szynkowaniem trunków i handlem, rzemiosłem, rolnictwem, hodowlą bydła i furmaństwem. W 1802 r. zniesiono przywileje cechów oraz przywileje *De non tolerandis Judeis*, za zgodą władz Żydzi mogli osiedlać się w miastach i nabywać nieruchomości. Ograniczono też kompetencje instytucji kościelnych²⁵. Ułatwiało to działalność Żydów i pociągnęło za sobą znaczący wzrost ich liczby, zwłaszcza w Częstochowie. Kilku bogatszych arendarzy w 1795 i 1796 r. nabyło domy w mieście, mimo sprzeciwu mieszczan i katolickiego duchowieństwa. W 1796 r. Joachim Berkowicz (Berl Bermann Nachmann) jako pierwszy Żyd został przyjęty w skład częstochowskich mieszczan²⁶. W 1798 r. mieszkało w mieście już 67 rodzin żydowskich, z czego 32 zajmowały się handlem, 13 rzemiosłem, 2 szynkowaniem.

Zmiany polityczne miały znaczenie dla organizacji gmin żydowskich, jako że w 1793 r. niektóre kahały pozostały w Rzeczypospolitej, np. Janów. Władze pruskie zdecydowały więc, że Żydzi w Częstochowie i powiecie utworzą osobną gminę, z czym wiązała się zgoda na budowę własnej synagogi i cmentarza. Dopiero jednak nieporozumienia co do wysokości opłat za grzebanie zmarłych na cmentarzu w Janowie spowodowały, że ci ostatni przystąpili do organizacji własnej gminy. Cmentarz urządzono w 1799 r., budowę synagogi rozpoczęto w 1805 r. Obok niej powstała łaźnia rytualna²⁷. W tym samym czasie w mieście pod Jasną Górą zaczęła działać pierwsza grupa chasydów.

4. Czasy Księstwa Warszawskiego był niełatwym okresem dla wyznawców judaizmu przede wszystkim ze względu na toczony wojny, które skutkowały zniszczeniami (np. w Krzepicach oraz Częstochowie) oraz stałymi obciążeniami na rzecz wojska. Władze miejskie starały się je w jak największym stopniu przerzucić na Żydów, argumentując, że nie ponoszą kosztów kwaterunku²⁸. Opłaty na rzecz władz miast, zwłaszcza większych, były

²⁵ Jan Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Południowe 1793-1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 108, 292-294.

²⁶ AGAD, Generalne Dyrektorium Prus Południowych, sygn. VI 377, s. 62-67 i 197. Szerzej J. Spyra, *Najstarsze żydowskie rodziny w Częstochowie*, w niniejszej publikacji.

²⁷ Późniejsze zabiegi gminy w Janowie (która w 1795 r także trafiła w granice Prus, ale do prowincji Śląsk) o ponowne włączenie częstochowskich Żydów zostały odrzucone.

²⁸ Dariusz Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego (Studium gospodarcze)*, Częstochowa 2001, s. 50, 62, 170, 190. W 1807 r. roczny pobór od Żydów w gminach miejskich i wiejskich w powiatach lelowskim i siewierskim wynosił 7534

znaczące. Np. do budżetu Starej Częstochowy w roku 1809/1810 wpłynęło 600 zł. za zezwolenie na budowę synagogi, od piekarzy żydowskich 140, od rzeźników żydowskich 144, od żydowskich kupców 86, czyli razem 974 zł. polskich. Stanowiło to 61,4% podatków pozyskiwanych przez miasto w grupie dochodów stałych, nie licząc opłat ukrytych w pozycjach wspólnych dla wszystkich mieszkańców. Od żydowskich arendarzy pochodziła znaczna część z kwoty 5180 zł jako zysk od produkcji trunków²⁹.

Także władze Księstwa Warszawskiego i nowo powstałego departamentu kaliskiego domagały się od Żydów różnych nadzwyczajnych opłat, najczęściej w związku z toczonymi wojnami. Interesujący nas obszar w części wchodził w skład powiatu częstochowskiego, w części lełowskiego. Z drugiej strony konieczność stałej aprowizji armii wpłynęła na powstanie wąskiej, ale wpływowej grupy dostawców (liwerantów), wśród których znaczną część stanowili bogatsi Żydzi, dysponujący kredytem oraz koniecznymi kontaktami. Zajmowali się oni też dostawami soli objętej monopolem państwa³⁰. Zapoczątkowało to proces kształtowania się nowej żydowskiej elity, która działała wśród chrześcijańskiego otoczenia, i często dochodziła do znacznego majątku. Nominalnie Żydzi w konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22. lipca 1807 r. uzyskali prawa obywatelskie, które jednak szybko zawieszono na dziesięć lat, nie mogli więc z nich korzystać. Argumentowano, że muszą najpierw zintegrować się z chrześcijańskim otoczeniem. Ułatwiała im prowadzenie działalności wprowadzenie na terenie księstwa francuskiego Kodeksu Cywilnego (Napoleona), który uznawał równość wszystkich wobec prawa bez względu na wyznanie. Wroga była w stosunku do nich polityka władz centralnych, które m.in. planowały odsunąć ich od produkcji, obrotu i wyszynku alkoholu zarówno w miastach, jak i na wsiach. Niechętni pozostawiali Żydom mieszczenie, czego przykładem długotrwały spór w Częstochowie o propinację miejską w tych czasach³¹. Spory o to, kto ma czerpać zyski z prawa do wyszynku alkoholu trwały także w następnych latach.

Według spisów ludności przeprowadzonych w czasach Księstwa Warszawskiego w 1808 r. w siedmiu miastach powiatu częstochowskiego mieszkało 1006 Żydów, co stanowiło 13,5% ogółu mieszkańców³². Najliczniejsi

złp. Tylko za okres czerwiec-sierpień 1809 r. domagano się od Żydów powiatu częstochowskiego nadzwyczajnej opłaty 8208 zł, a lełowskiego 9054 złp.

²⁹ D. Złotkowski, *Miasta departamentu kaliskiego*, s. 152-153. Mniejsze kwoty pobierano od Żydów w Krzepicach, Kłobucku, Mstowie (tamże, s. 155-157).

³⁰ Ibidem, s. 71, 115, 119, 169, 258.

³¹ D. Złotkowski, *Spór o dochody z propinacji w Starej Częstochowie w ostatnich latach Księstwa Warszawskiego*, „Studia Historyczne” 41, 1998, z. 4, s. 509-530. Dekret króla Fryderyka Augusta z 30 października 1812 r. zakazujący Żydom propinacji nie wszedł w życie ze względu na wojnę i upadek Księstwa Warszawskiego.

³² Henryk Grossmann, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808-1810*, Warszawa 1925, s. 20.

byli w Starej Częstochowie, gdzie mieszkało ich 495, tj. 29,5%, ale procentowo najczęściej przebywało ich w Nowych Krzepicach (256), co stanowiło 49,3% ogółu mieszkańców. Poza tym w Przyrowie (102, tj. 11,3%), w pozostałych miastach liczba wyznawców judaizmu nie przekraczała 10%³³. Nie było Żydów w Nowej Częstochowie, jurydyce paulinów pod Jasną Górą, ale zajmowali się tu handlem, także dewocjonaliami. W miastach powiatu lelowskiego (należącego do departamentu krakowskiego) naliczono 1527 Żydów, co stanowiło 18,6% ogółu mieszkańców miast, z czego w Lelowie 263 (28,9%), Szczekocinach 225 (24,0%), a w Janowie 152 (22,4%). Największym skupiskiem Żydów pozostawały Żarki (778 osób)³⁴. W Koniecpolu w 1808 r. mieszkało 440 Żydów na 1857 osób (23,7%). W spisie z 1810 r. w powiecie częstochowskim naliczono 2062 wyznawców judaizmu (5,2%), a w lelowskim 2075 (5,4 %) ³⁵. Szacunkowo w regionie częstochowskim mieszkało ok. 4,5 tys. Żydów.

5. Konstytucja Królestwa Kongresowego z 27 listopada 1815 r. prawa polityczne przyznawała jedynie chrześcijanom, a jego władze administracyjne, znajdujące się w ręku polskiej magnaterii i urzędników, prowadziły politykę niechętną Żydów, których chciano zasymilować albo się pozbyć. Rugowano ich ze wsi, z handlu oraz z produkcji i wyszynku alkoholu na zasadzie propinacji. Wprowadzano rozporządzenia mające rozdzielić miejsca zamieszkania ludności żydowskiej od chrześcijańskiej, przez wyznaczanie odrębnych rewirów dla Żydów. Próby takie miały miejsce np. w Lelowie, gdzie Żydzi musieli mieszkać w wydzielonej części miasta w latach 1823–1862 oraz w Częstochowie w latach 1828–33³⁶, co było związane z połączeniem Starej i Nowej Częstochowy w 1826 r. w jeden ośrodek miejski. Zwalczano działalność żydowskich arendarzy oraz drobny handel na wsi, ale nie pozwalano im także osiedlać się w miastach. Pozostawały szlacheckie jurydyki, za co jednak musieli się opłacać ich właścicielom³⁷.

W ciągu 1 połowy XIX wieku liczba Żydów w regionie nadal wzrastała, w niektórych miasteczkach stanowili już większą część mieszkańców. W

³³ W Starych Krzepicach 6,7%, Kłobucku 6,4%, Mstowie 3,6%. Teraz powiat częstochowski należał do województwa kaliskiego, lelowski i radomszczański z Koniecpolem do krakowskiego.

³⁴ H. Grossmann, *Struktura społeczna i gospodarcza*, s. 20, 93-94. Zestawienia Grossmanna nie podają liczb dla Żarek, ale ogólna liczba Żydów w miastach wynosi 1527, a suma dla pozostałych wynosi 749 Żydów.

³⁵ Ibidem, s. 47, 103.

³⁶ Stanisław Szymański, *Do dziejów Żydów w Częstochowie w okresie konstytucyjnym Królestwa*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 39, s. 17-38.

³⁷ Tomasz Opas, *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce*, Lublin 1990. Por. Artur Eisenbach, *W dobie Królestwa Kongresowego*, w: tegoż, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*. Studia i szkice, Warszawa 1983, s. 137-215.

Lelowie ich liczba wzrosła od 339 w 1827 r. do 480 (53%) w 1857 r., w Przyrowie od 102 w 1808 r. do 552 w 1827 r. i 954 (43%) w 1857 r. W Krzepicach w 1827 r. naliczono 816 Żydów, w roku 1860 już 1069, co stanowiło prawie połowę mieszkańców (49,5%) W Janowie w 1827 r. mieszkało 183 Żydów, w 1861 r. Żydzi (448 osób) stanowili już 46,7% ogółu mieszkańców³⁸. W Kłobucku w 1800 r. mieszkało zaledwie 10 Żydów, w 1820 r. - 181, w 1827 r. 255, a w 1851 r. już 545.³⁹ Liczba Żydów w Żarkach wzrosła od 702 w 1827 r. do 2291 w 1865 r., i stanowili już większość mieszkańców (61 %) ⁴⁰. Do kahału w Żarkach należeli Żydzi z Myszkowa, gdzie osadnictwo żydowskie w rozpoczęło się na początku XIX wieku. Jednak jeszcze więcej wyznawców judaizmu mieszkało w Częstochowie, gdzie nastąpił ich przyrost do 1141 w 1827 r. (18,5%) i 2976 (34,5%) w 1857 r.

W miasteczkach, gdzie mieszkali od dawna, Żydzi nadal zajmowali się głównie arendowaniem, handlem m.in. płodami rolnymi i drobnym rzemiosłem, Np. w Lelowie w latach 1812-16 działało 10 arendarzy, 11 karczmarzy, 2 pachciarzy. w Kłobucku w 1826 r. było 26 drobnych rzemieślników i 18 handlarzy, w 1857 r. 43 rzemieślników było pochodzenia mojżeszowego na ogólną liczbę 132. Żydzi zdecydowanie dominowali wśród handlarzy i kramarzy. Starozakonni, którzy w mieście prowadzili działalność rzemieślniczą uiszczali wyższe (zazwyczaj dwukrotnie) podatki, niż chrześcijańscy rzemieślnicy⁴¹ Podstawą pozostawała współpraca z polską szlachtą, która zatrudniała Żydów jako swoich arendarzy i faktorów. Wraz z początkiem procesów uprzemysłowienia regionu, bogatego w rudy metali nieżelaznych, współpraca ta rozszerzyła się na wspólne przedsięwzięcia przemysłowe, najczęściej ograniczone jednak do oddawania w dzierżawę żydowskim przedsiębiorcom praw do wydobycia rudy oraz wyrębu lasów dla pozyskania drewna niezbędnego do jej przetworzenia. W zamian szlachta otrzymywała gotówkę, którą przeznaczala najczęściej na cele konsumpcyjne. Podobnie było po 1848 r.⁴² Żydowscy mieszkańcy Żarek częściowo jako robotnicy, czasami jako dostawcy bądź dzierżawcy, współpracowali z Piotrem Steinkellerem, który w latach 1832-35 wybudował dużą fabrykę maszyn mechanicznych, która

³⁸ Franciszek Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, tab. IV; S. Muznerowski, *Krzepice w przeszłości*, s. 59; E. Gawron, *Lelowscy Żydzi w XIX i XX wieku*, w: *Żydzi lelowscy* Kraków 2006, s. 30.

³⁹ *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, red. F. Kiryk, Kraków 1998, s. 261-263.

⁴⁰ Danuta Rosińska, *Żydowskie Gminy wyznaniowe w Zawierciu (Kromolowie) i Żarkach*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa 1998/1999, nr 24/25, s. 6.

⁴¹ Edyta Gawron, *Lelowscy Żydzi w XIX i XX wieku*, s. 31. *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy*, s. 270-272.

⁴² D. Złotkowski, *Židé a šlechta na pomezí Slezska, Velkopolska a Malopolska v letech 1837-1874*, w: *Šlechticův žid – žid šlechticem. Židovské elity a židovská šlechta v novověku a moderní době*, red. J. Spyra, A. Zářický, J. Županič, Ostrava 2014, s. 115-133.

jednak upadła po 1842 r.⁴³. W związku z popieraniem przez władze Królestwa Polskiego rozwoju przemysłu, także niektórzy żydowscy kupcy, zwłaszcza z Częstochowy⁴⁴ zaczęli inwestować w produkcję na sposób przemysłowy. W 20. i 30. latach XIX wieku w Częstochowie powstało wiele manufaktur włókienniczych prowadzonych przez Żydów, pierwszą uruchomił w 1822 r. Dawid Gutenberg. W 1841 r. w Częstochowie działały 32 żydowskie warsztaty tkackie, które zatrudniały około 200 czeladników⁴⁵. Tego rodzaju działalność była okolicy Częstochowy opłacalna do czasu, zanim nie rozwinął się bardziej konkurencyjny ośrodek włókienniczy w Łodzi. Poza tym powstawały warsztaty i fabryczki łyżek, zapalek Sperbera, wyrobów metalowych, wyrobów pończosznich itp., ale także np. mechaniczne młyny.

W 1816 r. w regionie częstochowskim istniało kilka żydowskich kahałów, mianowicie w powiecie częstochowskim w Nowych Krzepicach oraz Częstochowie (z Mstowem), w powiecie lelowskim w Lelowie, Janowie i Żarkach, a w powiecie radomszczańskim w Koniecpolu, najczęściej bez oficjalnie mianowanych rabinów, choć tacy działali, ale jako podrabini lub zastępcy rabinów⁴⁶. Wprowadzając nowe uregulowania władze Królestwa Polskiego ograniczyły samorząd gmin żydowskich. W 1822 r. zniesiono kahały, na ich miejsce wprowadzając dozory bóżnicze, które musiały być zatwierdzone przez władz administracyjne, a ich działalność ograniczona do spraw kultu i dobroczynności. Należeli do nich także Żydzi z okolicznych miejscowości, tak, aby każdy wyznawca judaizmu został przypisany do konkretnej gminy. Chodziło o kompletność wpisów do ksiąg metrykalnych⁴⁷. Po przeprowadzeniu kwerend w terenie władze wojewódzkie opracowały listę gmin żydowskich, którą w 1827 r. zatwierdziła Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Oficjalnie zatwierdzone gminy działały odtąd w Krzepicach, Częstochowie oraz Przyrowie, w Lelowie, Janowie i w Żarkach oraz w Koniecpolu. Gminy wypełniały wszystkie swoje tradycyjne zadania, urządzając i utrzymując konieczne obiekty kultowe oraz personel, chociaż często miały problemy finansowe. Wzrost liczebności społeczności żydowskiej w Krzepicach doprowadził do budowy drugiej synagogi, przy której powstał budynek szkoły

⁴³ Ryszard Kołodziejczyk, *Piotr Steinkeller. Kupiec i przemysłowiec 1799 – 1854*, Warszawa 1963, s. 68-96.

⁴⁴ Żydzi stanowili zdecydowaną większość w gronie miejscowych kupców (Franciszek Patrzyk, *Studia nad rozwojem stosunków ludnościowych Częstochowy w wieku XIX i 1-szej połowie XX*, Częstochowa 1955, s. 30-32; Franciszek Sobalski, *Częstochowa w latach 1826-1905*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania...*, s. 85).

⁴⁵ „Jutrzenka” nr 7 z 16 VIII 1861, s. 52-53. Por. D. Złotkowski, *Testamenty częstochowskich Żydów z lat 1834-1865 obrazem ich aktywności gospodarczej i społecznej*, w: *Żydzi częstochowianie*, s. 170-191.

⁴⁶ AGAD, CWW KP, sygn. 1429. Dokładnie o rozwoju sieci gmin żydowskich w omwianym regionie i czasie artykuł Mateusza Matuszczyka w niniejszej publikacji.

⁴⁷ W 1871 r. dozory przemianowano na zarządy gmin wyznaniowych na czele z rabinem.

żydowskiej, dom rabina oraz mykwa. W Kłobucku, który należał wcześniej do gminy w Działoszynie, samodzielny dozór bóżniczy powstał później, a zaliczono do niego także wyznawców judaizmu z gminy Kamyk. Spowodowało to długotrwały spór z władzami gminy w Działoszynie. W 1851 r. rozpoczęto w Kłobucku budowę synagogi, cmentarza, zatrudniono też rabina.⁴⁸ Do sporów wewnątrz gmin, np. o obsadę stanowiska rabina, jak np. w Częstochowie⁴⁹, dochodziło zresztą często. Podłożem przeważnie był rozbieżne interesy bogatszych i uboższych członków gmin, płacących różne podatki wyznaniowe na jej potrzeby. Ci pierwsi coraz szerzej działali w nieżydowskim otoczeniu i przejmowali sposoby zachowań różniące się od żydowskiej tradycji. Niektórzy otwarcie dążyli do zmodernizowanej wersji judaizmu, coraz bardziej popularnej w sąsiednich Prusach. Coraz liczniejsi byli również zwolennicy chasydyzmu, w 1820 r. chasydzi weszli w spór z tradycyjną większością gminy w Częstochowie domagając się prawa do korzystania z mykwy także dla mężczyzn⁵⁰. Działali także w innych gminach np. w Koniecpolu i czasami starali się wpływać na obsadę funkcji rabinów. Przy gminie w Częstochowie urządzono też szpital dla starozakonnych oraz stałą naukę religii⁵¹.

6. Stosunki wyznawców judaizmu z miejscową ludnością kształtowały się różnie. Traktowani byli jak mieszkańcy drugiej kategorii, na dodatek miejscowy kler i spora część chrześcijan tradycyjnie obciążała ich winą za śmierć Chrystusa, podejrzewając o bezczeszczenie hostii i inne bezceństwa. Jednak utrzymywano z nimi regularne kontakty, choć ograniczone do spraw ekonomicznych. Jakie miejscowi Żydzi zajęli stanowisko wobec powstania listopadowego – nie wiadomo. Polski rząd i sejm powstańczy nie życzyli sobie ich udziału w wojsku, co mogło być wstępem do domagania się praw obywatelskich; polscy politycy woleli pozyskać od nich dodatkowe podatki⁵². Od wyznawców judaizmu z regionu częstochowskiego ściągnięto poczwórny

⁴⁸ Pierwszy raz gmina w Kłobucku wspomniana jest w 1831 r. (AGAD, CWW, sygn. 1543 i 1547; *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy*, s. 261-263.

⁴⁹ Janusz Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, „Studia Judaica” 19. 2016, nr 1 (37), s. 157-186.

⁵⁰ Marcin Wodziński, *Chasydzi w Częstochowie. Źródła do dziejów chasydyzmu w centralnej Polsce*, Studia Judaica 8, Kraków 2005, nr 1/2, s. 279-301.

⁵¹ Zbigniew Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań*, w: *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, red. Z. Jakubowski, Częstochowa 2002, s. 15-16; Kazimierz Rędziński, *Początki żydowskiej gminy wyznaniowej w Częstochowie (1808–1862)*, ibidem, s. 127–136.

⁵² Robert W. Szwed, *Sejm powstańczy 1831 o opłacie rekrutowego od starozakonnych*, [w:] *Żydzi częstochowianie – Współistnienie, Holocaust, Pamięć*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2006, s. 133–142. A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 172-175,

podatek rekrutowy oraz dodatkowe rekrutowe na wyposażenie wojska. Poza tym mianowany dowódcą pospolitego ruszenia obwodu wieluńskiego Julian Masłowski pobrał z kas dozorów bóżniczych w Częstochowie, Krzepicach i w Kłobucku kilkanaście tysięcy złp. Próby ich odzyskania trwały kilkanaście lat⁵³. Po 1831 r. władze zgodziły się na nabywanie dóbr ziemskich przez bogatych kupców i przedsiębiorców żydowskich, właścicielem wsi Lipicze (na podstawie koncesji Rady Administracyjnej z 1842 r.) stał się m.in. Herz Kohn z Częstochowy. Jednak prośby o przyznanie obywatelstwa krajowego lub praw miejskich były z reguły odrzucane, jak w przypadku Dawida Landaua Kronenbega, posiadacza fabryki bawełny w Częstochowie w 1835 roku⁵⁴. Przed kolejnym powstaniem miały miejsce reformy przeprowadzone przez margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, które zniosły część antyżydowskich ograniczeń. Dopuszczały też bogatszych Żydów do życia publicznego w miastach, choć w ograniczonym stopniu. Po raz pierwszy Żydzi weszli do wybieralnych organów reprezentujących mieszkańców, m.in. w Częstochowie do Rady Miejskiej został wybrany Berek (Bernard) Kohn⁵⁵. Żydzi zaczęli się teraz osiedlać w miejscowościach, gdzie im dotąd tego zakazywano, np. w Koziegłowach⁵⁶.

Przed wybuchem powstania styczniowego w 1863 r. nastąpiło też chwilowe zbratanie się Polaków i Żydów, zwłaszcza w Częstochowie, gdzie w manifestacji patriotycznej, jaka miała miejsce w dniu 8 września 1862 r. wielu Żydów wzięło udział z innymi mieszkańcami. Kiedy z rozkazu pułk. Alenicza podpalono miasto, spalono też kilka domów żydowskich. Przeciwno represjom carskim zaprotestowali miejscowi Żydzi na zebraniu, któremu przewodniczył dr Daniel Neufeld, a uchwalony ostry protest skierowano do władz centralnych w Warszawie⁵⁷. W powstanie zaangażowało się kilkunastu miejscowych Żydów, na innych spadły konsekwencje: po zwycięstwie oddziału Chmieńskiego nad Rosjanami pod Janowem (w bitwie padł żydowski krawiec z Żarek nazwiskiem Balsam) w dniu 6 lipca 1863 r., żołnierze rosyjscy podpalili miasto oraz wieś

⁵³ J. Spyra, *Pieniądze Masłowskiego. Przyczynek do kwestii żydowskiej w powstaniu styczniowym*, w: *Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim (1863-1864)*, red. M. Trąbski, N. Morawiec, R. W. Szwed, Częstochowa 2014, s. 113-122

⁵⁴ A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego*, t.3, red. W. Kula, Warszawa 1968, s. 288; tenże, *Z dziejów ludności żydowskiej*, s. 176.

⁵⁵ Do wieluńskiej rady powiatowej wybrano Józefa Kempnera („Jutrzenka” nr 14 z 4 IV 1862, s. 107-108).

⁵⁶ W 1867 r. w Koziegłowach żyło już 43 Żydów.

⁵⁷ Henryk Rola, *Powstanie styczniowe na ziemi częstochowskiej*, Katowice 1965, s. 13; Janusz Fałowski, *Czenstochoviana na łamach „Jutrzenki” Daniela Neufelda*, [w:] *Żydzi częstochowianie...*, s. 198-212, zwł. 209-210.

Ponik. W Janowie, zamieszkałym w większości przez Żydów, z ponad stu domów zostało pięć⁵⁸.

7. Po powstaniu styczniowym Polacy zostali odsunięci od zarządu krajem, a władze rosyjskie likwidowały autonomię Królestwa Polskiego. Także sprawy ludności żydowskiej zależały teraz bezpośrednio od decyzji centralnych i lokalnych władz rosyjskich. Po powstaniu przeprowadzono w 1866 r. reformę administracyjną, większość regionu należała odtąd do powiatu częstochowskiego guberni piotrkowskiej, południowa część m.in. Żarki trafiła do powiatu będzińskiego, Koniecpol do powiatu noworadomszczańskiego; zachodnia do guberni kieleckiej (Lelów i Szczekociny do włoszczowskiego; Kromiów, Ogrodzieniec, Pilica do powiatu olkuskiego). Zreformowano też zarząd miast, m.in. pozbawiając w 1870 r. praw miejskich te ośrodki, których nie było stać na utrzymywania stałych, opłacanych władz miejskich. Dotknęło to większość tradycyjnych miasteczek z dużą liczbą ludności żydowskiej, m.in. Kłobuck, Krzepice, Przyrów, Janów, Koniecpol, Żarki.

Żydzi w pewnym stopniu korzystali z efektów reform przeprowadzonych w Rosji przez Aleksandra II, ale po zabójstwie cara w 1881 r. władze rosyjskie wydały kolejne antyżydowskie rozporządzenia, dążąc do dalszego rugowania Żydów ze wsi. Tylko w miastach mogli się zajmować handlem i rzemiosłem, co spowodowało kumulację Żydów najpierw w tradycyjnych miejscach osadnictwa, które niekiedy przekształcały się miasteczka z przewagą ludności żydowskiej, jak np. Lelów (w 1885 r. 891 Żydów, tj. 75,3%⁵⁹; Przyrów (w 1880 r. 1260 Żydów, 51,8%); w 1875 r. w Krzepicach żyło 1057 Żydów (49%). Ostatecznie przyspieszyło to proces ich przenoszenia się do dużych ośrodków przemysłowych takich jak Łódź, Warszawa, Zagłębie Dąbrowskie oraz coraz bardziej rozwijająca się Częstochowa. Tu w 2 poł. XIX ukształtował się regionalny ośrodek przemysłowy, a to dzięki doprowadzeniu linii kolei warszawsko-wiedeńskiej oraz otwarciu po 1851 r. chłonnego rynku rosyjskiego. Rozwinął się bardzo mocno przemysł papierniczy, większość działających w mieście drukarni znajdowała się w ręku Żydów m.in. Wilhelma Kohna i Adolfa Oderfelda⁶⁰. Żydzi zakładali fabryki produkujące różne asortymenty wyrobów jak guziki, grzebienie, biżuterię, czy założona w 1901 r. przez Stanisława Grossmana i Henryka Markusfelda fabryka kapeluszy, w której zatrudniano ok. 450 pracowników, w dużej części kobiet. Stali się też znaczącymi producentami

⁵⁸ H. Rola, *Powstanie styczniowe*, s. 20, 56; J. Spyra, *Pieniądze Masłowskiego*, s. 115-120.

⁵⁹ Stanisław Wiech, *Miasteczka guberni kieleckiej w latach 1870-1914. Zabudowa - rozwój – społeczeństwo*, Kielce 1995, s. 133, 139. Do osad z przewagą Żydów należały w 1885 r. Lelów 891 Żydów (75,3%), Szczekociny 3080 (72,9%), Pilica 3144 (63,3%).

⁶⁰ M. Mielczarek, *Pierwsze zakłady drukarskie i zakłady poligraficzne w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska” 11, 1976, s. 221-284; Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi*, s. 23, p.

zabawek. W końcu XIX wieku zaczęły powstawać duże zakłady przemysłowe będące własnością Żydów lub założone przy ich współudziale. W 1883 r. Kronenberg uruchomił fabrykę włókienniczą „Częstochowska”, w 1884 r. powstała fabryka szpagatu „Stradom” Goldmana, Oderfelda i Oppenheima (w której po 1902 r. zatrudniano ok. 2000 robotników), w 1888 r. fabryka celulozy Seweryna Lando, która zatrudniała kilkuset pracowników. W 1896 r. Ginsberg, Kuhn, Grossman, Markusfeld i Neuman uruchomili fabrykę włókienniczą „Varta” (1500 pracowników); właścicielem największych w mieście zakładów metalowych „Handtke” był Fritz Friedländer był z Gliwic. Częstochowa przekształciła się w duży ośrodek przemysłowy z liczną klasą robotniczą, której znaczącą część stanowili robotnicy żydowscy⁶¹. W efekcie coraz więcej żydowskich mieszkańców regionu przenosiło się do Częstochowy.

W czasie spisu powszechnego z 1897 r. w powiecie częstochowskim naliczono 19.306 wyznawców judaizmu, którzy stanowili 12,2% ogółu mieszkańców, z czego w samej Częstochowie 11.980 (26,6%). Zdecydowanie przeważali Żydzi ortodoksyjni, a więc żyjący zgodnie z tradycyjnymi zwyczajami, czego dowodzi m.in. fakt, że językiem żydowskim posługiwało się aż 97,5% wyznawców judaizmu⁶². W ciągu kolejnej dekady liczba Żydów w Częstochowie niemal się podwoiła, w 1909 r. mieszkało tu już 22.024 wyznawców judaizmu, w 1914 r. 28748 (31%). Inne większe skupiska to Krzepice (1769), Przyrów (1953) oraz gminy Kamyk 2506 (z Kłobuckiem, 2200), Wancerzów 1345 (z Mstowem) oraz Złoty Potok (z Janowem). Ogółem w powiecie częstochowskim mieszkało w 1909 r. 32898 Żydów, co stanowiło 14,9% ogółu populacji, w Koniecpolu mieszkało 601 (8,6%)⁶³.

Odpowiadał temu podział na gminy wyznaniowe, których siedziby mieściły się w tradycyjnych lokalizacjach: w 1902 r. w powiecie częstochowskim istniały dozory bóżnicze w Częstochowie (rabin Nachum Asz), w Kłobucku (Lejzor Aba Zelinger), Krzepicach (Wolf Chaim Bomac), Przyrowie (Icek-Dawid Przysużer) oraz w Janowie (Izrael Lejbuś Berlinger). Do wybuchu wojny sytuacja nie uległa zmianie⁶⁴. Z części regionu znajdującej się w guberni kieleckiej dozory bóżnice w 1889 r. istniały w Lelowie (rabin Moszek

⁶¹ Brenner L., *The Rise of the Jewish Settlement in Czestochowa 1700–1939*, [w:] *The Jews of Czestochowa (Częstochowa, Poland)*, Translation of „Tshenstokhover Yidn”, red. R. Mahler, New York 1947 [online] <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa/cze005.html#4> [15.04.2014]; *The Jews of Częstochowa. Coexistence – Holocaust – Memory*, s. 123-127.

⁶² *Pierwaja Wsieobszczaja pieriepis nasielienija Rossijskoj Impieri 1897 goda. T.56: Pietrokowskaja gubernija*, red. N. A. Trojnickij, St. Petersburg 1903, s. 3, 90-91, 94.

⁶³ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, red. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 22-23.

⁶⁴ *Pamiatnaja kniżka petrokowskoj gubernii na 1902 god*, Petrokow 1902, s. 212; *Pamiatnaja kniżka petrokowskoj gubernii na 1914 god*, Petrokow 1914, s. 170. Zelinger w Kłobucku zastąpił Icek Henocho Goldberg, Przysużera w Przyrowie Gersz Szilewicz.

Josed Janowski), Pilicy (Pinkus Rotenberg), i Szczekocinach (Fiszel Froim Halemner), poza tym w Koniecpolu⁶⁵. Obok oficjalnych rabinów gminnych działali w Częstochowie albo w okolicznych miejscowościach przywódcy różnych grup chasydzkich np. Dawid Aaron s. Yakoba Arie z Turzysk z dyn. Czarnobyl działał w latach 1906-1926 w Żarkach, potem w Częstochowie. Przed I wojną światową w samej tylko Częstochowie działały sztyble grupujące zwolenników niemal wszystkich dynastii chasydzkich, począwszy od najbardziej wpływowych, jak cadycy z Ger (Góra Kalwaria k. Warszawy), czy Aleksander (Aleksandrów), ale także z Radomska, Kromołowa i innych⁶⁶. Spory pomiędzy ortodoksyjną i chasydzką większością, a wywodzącymi się z reguły z bogatszych rodzin tzw. „postępowcami”, czyli osobami dążącymi do zmian w życiu żydowskim, i sposobie odprawiania kultur spowodował, iż ci ostatni wybudowali w 1893 r. Częstochowie monumentalny gmach synagogi (tzw. Nowa Synagoga), przy której założono w 1900 r. Zgromadzenie Postępowej Synagogi w Częstochowie⁶⁷. Dzięki wsparciu najbogatszych miejscowych Żydów, w tym Henryka Markusfelda, przy Nowej Synagodze działała szkoła kantorów prowadzona od 1906 do 1913 r. przez Abrahama Ber Birbojma⁶⁸. W ramach gmin działały tradycyjne bractwa, takie jak arcybractwa pogrzebowe Chewra Kadisza, towarzystwa pielęgnowania chorych Bikur Cholim, niekiedy stowarzyszenia Bejs Lechem (zajmujące się prowadzeniem darmowych kuchni dla ubogich) oraz zapewniające nocleg przyjezdnym Żydom lub wyposażenie posagowe żydowskim pannom z biednych rodzin.

8. Od końca XIX wieku, a zwłaszcza po rewolucji 1905 r., Żydzi w coraz większym stopniu włączają się w życie publiczne, czy to w ramach świeckich organizacji polskich lub rosyjskich, albo organizując swoje własne. Najżywiej działalność społeczna i polityczna, wykraczająca poza tradycyjne ramy aktywności gmin wyznaniowych, rozwinęła się w Częstochowie. Ze względu na zakazy władz rosyjskich początkowo Żydzi, głównie wywodzący się z bogatszych, zasymilowanych rodzin, angażowali się w powstających stowarzyszeniach służących dobru wszystkich mieszkańców, takich jak oddziały ochotniczej straży pożarnej, do których obok Polaków należeli też ewangelicy i Żydzi,. Wspólnie też należeli do kół Polskiego Towarzystwa Esperantystów oraz organizacji i stowarzyszeń kredytowych, które np. w Częstochowie

⁶⁵ S. Wiech, *Miasteczka guberni kieleckiej*, s. 192.

⁶⁶ W. Paszkowski, *Na częstochowskim Cmentarzu Żydowskim*, s. 291-295; J. Mizgalski, *Życie codzienne Żydów w Częstochowie w II Rzeczypospolitej*, w: *Życie codzienne w Częstochowie w XIX i XX wieku*, red. R. Szwed, W. Palus, Częstochowa 1999, s. 144-145.

⁶⁷ AP Kielce, Urząd Wojewódzki Kielecki, sygn. 3886. Por. W. Paszkowski, *Na częstochowskim Cmentarzu*, s. 285-288.

⁶⁸ Juliusz Sętowski, *Markusfeldowie. Wizerunek rodu częstochowskich przemysłowców, filantropów i społeczników*, w: *Żydzi częstochowianie*, s. 226-232; J. Mizgalski, *Tożsamość polityczna polskich Żydów*, s. 263.

zarejestrowano w 1901 r. W 1902 r. Żydzi stanowili w nim prawie połowę członków (204 na 417)⁶⁹. Oprócz nich powstawały kasy zapomogowo-pożyczkowe, w Częstochowie założoną taką w 1900 r., a należeli do niej katolicy i prawosławni. W 1904 r. odmówiono legalizacji kolejnej kasy zapomogowo-pożyczkowej, bo wśród założycieli przeważali Żydzi⁷⁰. Członkami powstałego jeszcze przed rewolucją 1905 r. Częstochowskiego Towarzystwa Lekarskiego byli w dużej części Żydzi. Polacy, przy wsparciu nielicznych żydowskich asymilatorów propolskich, zarejestrowali w 1907 r. Towarzystwo Lekarzy Polskich w Częstochowie.

Jako pierwsze samodzielne żydowskie stowarzyszenie zostało zarejestrowane w 1899 r. Żydowskie Towarzystwo Dobroczynne w Częstochowie, które prowadziło m.in. ochronkę dla dzieci, dom starców, a później wybudowało szpital, otwarty w 1913 r.⁷¹ Obok działało podobne, skupiającego wyłącznie chrześcijan. W 1906 r. Polacy i Żydzi założyli Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Przedsiębiorstw Handlowych i Przemysłowych, którego liczba członków wzrosła z 83 do 241 w 1912 r. W 1909 r. powołano Towarzystwo Pomocy Biednym Uczącym się Dzieciom Żydowskim, a w 1910 r. Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Handlarzy i Rzemieślników Żydów w Częstochowie oraz Stowarzyszenie Wspierania Niezamożnych Handlarzy i Rzemieślników „Gemilas Chasodim” w Częstochowie⁷². W mniejszych ośrodkach życie społeczne rozwijało się wolniej.

W 1908 r. zostało założone zostało Żydowskie Towarzystwo Muzyczno-Literackie „Lira”, którego długoletnim prezesem był Henryk Markusfeld. Należały do niego przede wszystkim osoby wykonujące wolne zawody i przemysłowcy, w dużym stopniu dążące do asymilacji, a stawiało sobie za cel wspieranie działań promujących kulturę uniwersalną, polską, częściowo także żydowską. Utworzono przy nim sekcję dramatyczną, aczkolwiek pierwsze żydowskie przedstawienia teatralne, wywodzące się z tradycji przedstawień purimowych, miały miejsce jeszcze w 1905 r. Inna grupa amatorów powołała do życia stowarzyszenie Miłośnicy Żydowskiej Sztuki Teatralnej, które organizowało przedstawienia, przy pomocy zatrudnionego reżysera Hersza Gotajnera, aż do 1918 r. Wiele przedstawień odbywało się domu rodziny Wolbergów przy centranej alei miasta. W 1915 r. urządzono tu stały teatr letni⁷³.

⁶⁹ Wojciech Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864 – 1914*, Sosnowiec 2006, s. 124.

⁷⁰ Podobnie było w Żarkach w 1900 i 1905 r. (ibidem, s. 73-74, 131).

⁷¹ Mieczysław Wyględowski, *Historia Szpitala im. L. Rydygiera*, w: Jubileusz 75-lecia Szpitala Chirurgicznego im. dr Ludwika Rydygiera w Częstochowie, red. Lesław Rudziński i in., Częstochowa 1988.

⁷² W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia*, s. 172, 184, 207.

⁷³ Marta Meducka, *Udział Żydów częstochowian w kulturze miasta*, w: Żydzi częstochowianie, s. 189-191. Szerzej Agnieszka Pobratyn, *Kultura teatralna częstochowskich Żydów. Stan i perspektywy badań*, w niniejszej publikacji.

Rozwój życia społecznego był związany z przemianami w zakresie edukacji. Zgodnie z tradycyjnym modelem każdy Żyd płci męskiej po okresie nauki w chederze, elementarnej szkole religijnej, uczył się krócej lub dłużej w szkole wyższego stopnia (jesziwie). Chedery, prowadzone przez prywatnych nauczycieli (małamedów), istniały w każdym znacniejszym skupisku żydowskim, często nauczycieli zatrudniały gminy żydowskie, które prowadziły też szkoły dla niezamożnych dzieci żydowskich (Talmud-Tora) oraz sale dla studiów ksiąg żydowskich (bet ha-midrash). W samej Częstochowie w 1905 r. działało ok. 50 chederów, do których uczęszczało ok. 4 tys. uczniów, w 1912 r. naliczono 32 chedery⁷⁴. Nauka nastawiona wyłącznie na treści religijne przestała w XIX wieku wystarczać, stąd bogatsze rodziny wysyłały swoje dzieci do szkół państwowych, a w 2 połowie XIX wieku, wobec licznych czekających je tam utrudnień, zaczęto tworzyć odrębne szkoły elementarne z polskim albo rosyjskim językiem nauczania i nowoczesnym programem. Do wybuchu I wojny światowej udało się w Częstochowie uruchomić kilkanaście żydowskich szkół elementarnych, do których uczęszczało prawie tysiąc żydowskich dzieci. Uruchomiono też prywatne przedszkola, których w 1912 r. działało osiem⁷⁵. W 1897 r. założono Szkołę Rzemiosł dla Żydów, która kształciła mechaników, ślusarzy, stolarzy i elektryków. W innych miejscowościach regionu istniały jedynie żydowskie szkółki religijne, dzieci z bogatszych rodzin uczęszczały do szkół państwowych.

Z postęпами edukacji związany był rozwój czytelnictwa książek i prasy. W 2 poł. XIX oddźwięk znajdowały wśród mieszkańców Częstochowy m.in. polskojęzyczne czasopisma wydawane w Warszawie („Jutrzenka”, „Izraelita”), na przełomie XIX i X wieku docierały tu także ogóln żydowskie gazety wydawane w jidysz (Hajnt”, „Moment”). Zarówno inteligentkie, jak robotnicze organizacje zakładały biblioteki, gromadzące książki zarówno w języku polskim, jak i jidysz. Przed 1914 r. zaczęły w Częstochowie powstawać lokalne gazety żydowskie: „Czenstochower Reklamenblat” (w 1912 r.), robotnicza „Unzer Cajtung” oraz „Czenstochower Wochenblat” (w 1913 r.), później „Czenstochower Tagblat”⁷⁶. Swoich prenumeratorów miała prasa wydawana w innych ośrodkach przez partie polityczne, zwłaszcza syjonistów, działających od końca XIX wieku, oraz Bundu, którego działalność uległa intensyfikacji w czasie rewolucji 1905 r.

Po wybuchu wojny, a zwłaszcza zajęciu Królestwa Kongresowego przez Niemcy i Austro-Węgry, sytuacja Polaków i Żydów uległa dużej zmianie, m.in.

⁷⁴ Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi*, s. 16; Zbigniew Grządzielski, *Z problemów opieki i kształcenia młodzieży żydowskiej w Częstochowie w latach 1912-1939*, w: *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, s. 45.

⁷⁵ Ibidem, s. 46-62.

⁷⁶ J. Mizgalski, *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX wieku przed holocaustem*, [w:] *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, s. 252-253.

ze względu na próby okupantów pozyskania mieszkańców dla swoich koncepcji politycznych. Miało to miejsce zwłaszcza po tzw. Manifeście Dwóch Cesarzy z 5 listopada 1916 r. zapowiadającego utworzenie Królestwa Polskiego, związanego z państwami centralnymi. Rozszerzono znacznie zakres samorządów miejskich. W Częstochowie wiosną 1917 r. wyłoniono Radę Miejską na podstawie porozumienia partii polskich i żydowskich, 23 jej członków było narodowości polskiej, a 13 żydowskiej⁷⁷. Zezwolono też na swobodną działalność stowarzyszeń, zwłaszcza dobroczynnych i oświatowych. W Krzepicach powstało Stowarzyszenie Żydowskiej Młodzieży, w Częstochowie m.in. Strzecha Dziecięca im. I. L. Pereca, zabiegająca o poprawę warunków życia dzieci przedszkolnych oraz Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich i Powszechnych, które uruchomiło Gimnazjum Żeńskie i Gimnazjum Męskie, pod wspólnym kierownictwem. Środowiska skłonne do integracji z kulturą polską prowadziły kursy dla analfabetów – Żydów, przy wsparciu władz miejskich⁷⁸. Otwarto w 1916 r. prywatną Szkołę Sztuk Pięknych, którą prowadził Perce Willenberg, uczeń Riepina i Gersona. W 1916 r. powstało Syjonistyczne Stowarzyszenie Gimnastyczne, szybko przemianowane w Żydowskie Towarzystwo-Gimnastyczno-Sportowe⁷⁹. W maju 1916 r., w rocznicę Konstytucji 3 Maja, odbyła się prowadzona przez rabina Nahuma Asza uroczystość w synagodze, w czasie której po raz pierwszy pokazano przechowywane przez Żydów sztandary, przekazane im do ukrycia przez polskich żołnierzy wycofujących się spod Moskwy w 1813 r.⁸⁰.

⁷⁷ F. Sobalski, *Materiały do stosunków społeczno-gospodarczych Częstochowy w latach pierwszej wojny światowej*, „Ziemia Częstochowska” 1991, t. 17, s. 172-197.

⁷⁸ Przez co należy rozumieć nieznaną języka polskiego, a nie brak znajomości czytania i pisania.

⁷⁹ J. Sętowski, *Z dziejów Żydowskiego Towarzystwa Gimnastyczno-Sportowego w Częstochowie (1915-1933)*, w: *Tożsamość a stereotypy. Żydzi i Polacy*, red. J. Mizgalski, M. Soja, Częstochowa 2014, s. 255.

⁸⁰ „Goniec Częstochowski” nr 103 z 7 V 1916; *The Jews of Częstochowa. Coexistence – Holocaust – Memory / Żydzi – Częstochowianie. Współistnienie – Holocaust – Pamięć*, red. J. Mizgalski, Częstochowa 2005, s. 195-196.